

تحلیل رویکرد ارتباطات امام صادق (ع) با سران غلات

حسین خاکپور^۱ - افسانه قربانی^۲

چکیده: امام صادق (ع) در دوران امامت خود با اندیشه ها و جریان های انحرافی بسیاری مواجه بودند که یکی از آن ها، «جریان غلو» می باشد. اندیشه غالبانه، یکی از تأثیرگذارترین پدیده ها در تاریخ تشیع بوده و می توان آن را به صورت یک جریان تاریخی پیگیری کرد. این اندیشه در دوران صادقین (ع) به اوج رشد خود رسید. امام صادق (ع) در مواجهه با این جریان فکری، حفظ و صیانت شیعه از انحرافات را در رأس برنامه های خود قرار دادند. از این رو، رویکرد شناسی ارتباطات امام صادق (ع) در مواجهه با جریان غلو، اهمیت بسزایی دارد. تحقیق پیش رو به روش توصیفی-تحلیلی با رویکرد میان رشته ای و با الگوگیری از روش تحلیل گفتمان روایی «پدام» به تحلیل رویکرد ارتباطات امام با غالیان پرداخته است. یافته ها و نتایج تحقیق نشان می دهد که؛ در مواجهه امام (ع) با رهبران و پیروان غلات، می توان رویکردهای متفاوتی از جمله: جذبی، دفعی، تدافعی، استحقاقی و تهاجمی را مشاهده کرد. از این میان، «رویکرد دفعی» با ۹۲ درصد، بیشترین بسامد و «رویکرد تدافعی» با ۵ درصد کمترین بسامد را به خود اختصاص می دهند. در میان رویکردهای دوگانه نیز، «رویکرد دفعی-تهاجمی» دارای بیشترین مقدار و بسامد است. بسامد بالای این رویکردها در «فضای ساختاری» همراه با طرد و لعن های صریح، نفرین و... از سوی امام صادق (ع)، نشان از خطر جدی این جریان برای شیعه دارد. «غالیان» باعث انحراف در عقاید شیعه شدند، از این رو امام در مواجهه با سران این جریان به هیچ وجه تسامح و مماشیات نمی نمودند.

کلیدواژه: امام صادق (ع)، رویکرد شناسی، ارتباطات، غلات، پدام.

* دریافت: ۱۴۰۲/۰۹/۱۳؛ پذیرش: ۱۴۰۳/۰۲/۰۵.

۱. دانشیار علوم قرآن و حدیث، گروه تاریخ تشیع دانشگاه نیشابور (نویسنده مسئول) dr.khakupour@neyshabur.ac.ir

۲. دانش آموخته کارشناسی ارشد علوم حدیث گرایش تفسیر ائری، دانشگاه سیستان و بلوچستان ghorbani@pgs.usb.ac.ir

۱- مقدمه

«اندیشه غالیه»، از جمله مهم‌ترین بحث‌هایی است که در طول تاریخ ادیان الهی همواره وجود داشته و آسیب‌های فراوانی بر پیکر آن وارد کرده است. (ساغری و خوشحال، ۱۳۹۷، ص: ۲۰۹). پیشینه تاریخی این تفکر به قدمت ادیان الهی است و قرآن کریم هم به آن اشاره می‌کند. خداوند در آیه ۳۰ سوره مبارکه توبه می‌فرماید: «وَقَالَتِ الْيَهُودُ عُزَيْرٌ ابْنُ اللَّهِ وَقَالَتِ النَّصَارَى الْمَسِيحُ ابْنُ اللَّهِ» و یهود گفتند: عُزَیر پسر خداست و نصاری گفتند: مسیح پسر خداست!

این جریان فکری، منحصر به ادیان پیشین نبوده و در طول تاریخ اسلام و در دوران ائمه اطهار (ع) نیز وجود داشته است. امامان شیعه (ع) از همان آغاز، به طور جدی، با این جریان فکری خطرناک، برخورد می‌کردند. گسترده‌ی تلاش‌های غالیان به حدی بود که؛ طیف بسیار وسیع و گسترده‌ای از عوام شیعیان، بر اثر، تعصبات مذهبی، جهالت و ناآگاهی در دام تفکرات غلوآمیز نسبت به ائمه (ع) افتادند. (ساغری و خوشحال، ۱۳۹۷، ص: ۲۰۹؛ حاجی زاده، ۱۳۹۵، ص: ۲۱۴؛ احمدی کچایی، ۱۳۹۲، ص: ۹۷). به خاطر ایجاد همین انحراف، مورد تکفیر، بیزاری و طرد و لعن امامان معصوم - به ویژه امام صادق (ع) - قرار گرفته‌اند.

نکته قابل تامل این است که؛ روش تقابل امام صادق (ع) با شیوه رویارویی امامان پیشین قدری متفاوت است. مواجهه ائمه پیشین بیشتر بر محور ارشاد و تبیین، متمرکز است اما در دوره این امام همام، علاوه بر روش‌های گذشته با شیوه‌های دیگری نیز روبرو می‌شویم. علت و چرایی این رویکرد را باید در عوامل بسیاری از جمله گسترش «اندیشه غالیانه» و موقعیت آن‌ها در گفتمان قدرت - سیاست، جستجو کرد. (احمدی کچایی، ۱۳۹۳، ص: ۴۵). لعن صریح سران غالی توسط امام صادق (ع) در این دوره، نمونه‌ای از برخورد قاطع امام در مواجهه با این اندیشه است. امام با این گونه برخوردها از سویی به دفع خطر این اندیشه‌های انحرافی می‌پرداختند و از سوی دیگر تشنگان حقیقت را با اندیشه‌های ناب مکتب اهل بیت (ع) سیراب می‌کرد.

بر این اساس در پژوهش پیش رو، رویکرد ارتباطات امام صادق (ع) در مواجهه با جریان‌های غالیانه از طریق گفتمان روایی حضرت مورد تحلیل و ارزیابی قرار می‌گیرد. این تحلیل‌ها می‌تواند ما را به سوی «نظریه ارتباطات» امام صادق (ع) رهنمون سازد. بر اساس آنچه بیان شد، سؤال اصلی پژوهش به شرح زیر است:

امام چه رویکردهای ارتباطی در مواجهه با فرقه غلات و اندیشه غالیانه، در پیش گرفتند؟

۲- پیشینه بحث

با توجه به بررسی‌های انجام شده تا کنون پیرامون موضوع مورد بحث - تحلیل رویکرد ارتباطات امام صادق (ع) با سران غلات - به روش تحلیل گفتمان پدام، نوشته مستقلی به رشته تحریر در نیامده است. اما درباره نحوه مواجهه امام صادق (ع)، مطالبی به چشم می‌خورد که به شکل کلی می‌تواند سودمند باشد.

مجیدی (۱۳۹۶) در مقاله «تحلیل گفتمان احتجاجات و مناظره‌های امام صادق (ع)» به بررسی مناظرات امام صادق (ع) می‌پردازد.

خاکپور و همکاران (۱۳۹۹) در مقاله «تحلیل رویکرد ارتباطات امام صادق (ع) با سران فرقه زیدیه (با بهره‌گیری از روش تحلیل گفتمان روایی پدام) با تکمیل الگوی قبلی به تحلیل ارتباطات امام صادق (ع) با فرقه زیدیه می‌پردازد.

خاکپور و همکاران (۱۴۰۰ - الف) در مقاله «تحلیل رویکرد اجتماعی امام رضا (ع) در مواجهه با سران زیدیه (با الگوگیری از روش تحلیل گفتمان روایی پدام) به تحلیل رویکرد اجتماعی امام رضا (ع) با سران زیدیه پرداخته است.

خاکپور و همکاران (۱۴۰۰ - ب) در مقاله «تحلیل رویکرد ارتباطات امام باقر (ع) با سران فرقه زیدیه با بهره‌گیری از روش تحلیل گفتمان روایی پدام» به تحلیل ارتباطات امام باقر (ع) با فرقه زیدیه می‌پردازد.

بر این اساس پیرامون موضوع مقاله تا کنون اثر مستقلی به رشته تحریر در نیامده و از این جهت و به این روش رویکردی جدید است.

۳- چارچوب نظری بحث

۳-۱ الگویی عملیاتی تحلیل گفتمان پدام

برای تحلیل گفتمان، روش‌های متعددی بیان شده است. یکی از آن‌ها «الگوی عملیاتی تحلیل گفتمان پدام (PDAM)، می‌باشد» این روش با بهره‌گیری از روش نورمن فرکلایف^۱ و بینامتنیت که در رویکرد لاکلا^۲ و موفه^۳. بنا شده است (بشیر، ۱۳۹۲، ص ۱۶۳ و ۱۶۴؛ همو، ۱۳۸۵) الگوی پدام، بر دو پایه و پنج بعد استوار است. دوپایۀ تحلیل لایه‌های سطح متن و عمق متن می‌باشند. پنج بُعد سطح سطح، عمق سطح، عمق عمق، عمق عمق و عمیق‌تر (بشیر، ۱۳۹۲، ص ۱۶۳ و ۱۶۴؛ همو، ۱۳۸۵).

در توضیح این الگو می‌توان گفت: «در سطح سطح، یا بالاترین لایه متن، ساختار بیرونی و شکل بیان یا نمود گفتمان جستجو می‌شود. عمیق‌ترین لایۀ سطحی متن، عمق سطح است که در بردارنده ساختار درونی یا محتوای بیانی گفتمان است. فوقانی‌ترین سطح از عمق متن سطح عمق، یعنی محتوای مشخص متن قرار دارد. موضوعات مطرح شده در متن و دلیل انتخاب انتخاب آن‌ها، حوادث داستانی یا خبری، در این لایه از متن واقع شده است. در عمق عمق، ساختارهای کلان واقع شده‌اند. محتوای گفتمان، نقش و کارکرد اجتماعی متن و نقش آن در فرهنگ و دانش اجتماعی - فرهنگی مخاطب و بالاخره ساختارهای فرهنگی، اجتماعی و حتی تاریخی دربرگیرنده متن، از جمله ساختارهای کلانی هستند که شکل‌دهنده این لایه متن یعنی عمق عمق محسوب می‌شوند» (بشیر، ۱۳۹۲، ص ۱۶۳ و ۱۶۴؛ همو، ۱۳۹۵، ص ۱۶۹؛ میرفخرایی، ۱۳۸۳: ۲۵) واکاوی این لایه‌های معنایی در گفتمان روایی معصومین و کشف هر یک از سطوح ولایه‌های معنایی آن، کمک شایانی به درک و فهم مراد اصلی امامان معصوم (ع) می‌نمایاند.

۳-۲- روش «پدام» برای تحلیل متون دینی

در تحلیل متون دینی - برخلاف سایر متون - بحث زمینه گفتمان نقش بسیار اساسی

دارد. فضاهای «پیشاگفتمانی» که می‌تواند متشکل از بینامتنیت‌های درون و برون گفتمان باشد. چونان قرائن متصل مقامی در فقه الحدیث است که نقش بسزایی در فهم حدیث و گفتمان معصوم دارد. یکی از روش‌های تحلیل گفتمان که به «زمینه» هم توجه خاصی داشته، روش پدام است. از این رو الگوگیری از این روش و تکمیل آن - به ویژه در بحث فضای ارتباطی - می‌تواند ما را در تحلیل گفتمان معصومین علیهم‌السلام و کشف لایه‌های پنهان گفتمانی آن‌ها یاری دهد.. (ر.ک: خاکپور و همکاران، ۱۳۹۷ص: ۸۸ و ۱۳۹۹ص: ۲۶۹).

پنج فضا در روش پدام را به طور خلاصه می‌توان این چنین بیان کرد.

۱- **فضای ساختاری:** آن چه در این فضا مورد توجه قرار می‌گیرد مسائل مربوط به ظاهر متن است مثل: زبان، ساختارهای زبانی، و عوامل مؤثر بلاغی، روابط دستوری. ۲- **فضای معنایی:** این فضا، منعکس‌کننده جهت‌گیری‌های متن برای تحقق اهداف گفتمانی است. در فضای معنای زیرین و زیرین مورد توجه قرار می‌گیرد. این معنا، نه تنها در ظاهر و باطن الفاظ و جمله‌ها نهفته است؛ بلکه در اجزا و نیز معنای کلی متن پنهان است. ۳- **فضای ارتباطی:** در این فضا، روابط بینامتنی میان ساختار و معنای موجود در متن با ساختارها و معناهای بیرونی متن مورد بحث و بررسی قرار می‌گیرند (بشیر، ۱۳۹۲، ص: ۵۹).

۴- **فضای گفتمان روایی،** آن چه در فضای گفتمان روایی مورد بحث و بررسی قرار می‌گیرد، شرایط قدرت - حاکمیت است که مهم‌ترین عنصر مؤثر در خلق گفتمان روایی است و رویکرد گفتمان را نیز مشخص می‌کند.

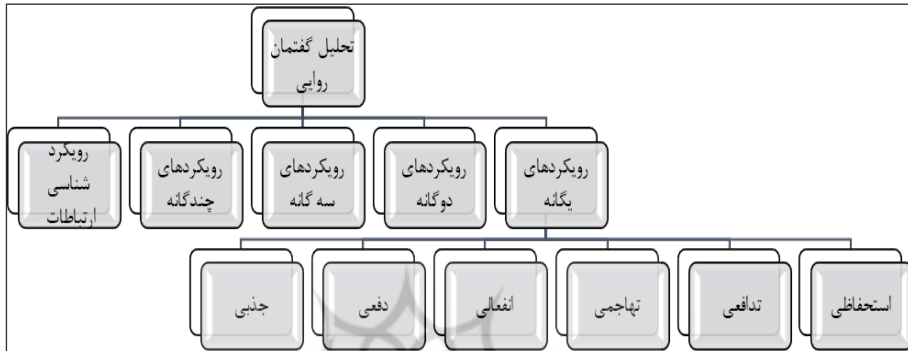
۵- **فضای فراگفتمانی:** با کشف فضای فراگفتمانی می‌توان نسبت به فهم روایت‌های مختلف و تعیین معانی، جهت‌گیری‌ها و اهداف آن‌ها اقدام کرد. (ر.ک: بشیر و حاتمی، ۱۳۸۸، ص: ۵ و ۱۳۹۲، ص: ۶۰)

۳-۳- بیان رویکردهای ارتباطی (مدل پیشنهادی)

با طرح عملکرد نظریه پدام و تکمیل آن در قسمت "فضای ارتباطی"، و ارائه الگوی جدید در مطالعات پیشین (خاکپور، ۱۳۹۶: ۹۱؛ خاکپور و همکاران، ۱۳۹۷ص: ۸۸ و همو: ۱۳۹۹ص: ۲۶۹؛ همو: ۱۴۰۰-ب، ص: ۱۲۵)، رویکرد شناسی ارتباط شناختی امام صادق علیه‌السلام با سران غلات را

مورد دقت قرار داده ایم. با این تحلیل می‌توان به الگوبرداری از رفتار دست یازید و به نتیجه بهتری رسید. بنابراین رویکرد شناسی رفتاری امام (ع) را با شش رویکرد تفکیک می‌کنیم.

نمودار ۳. مدل پیشنهادی ارتباط شناسی امام صادق (ع) با سران غالی

۴- رویکرد شناسی ارتباطات امام صادق (ع) در گفتمان با غلات (فضای ارتباطی)

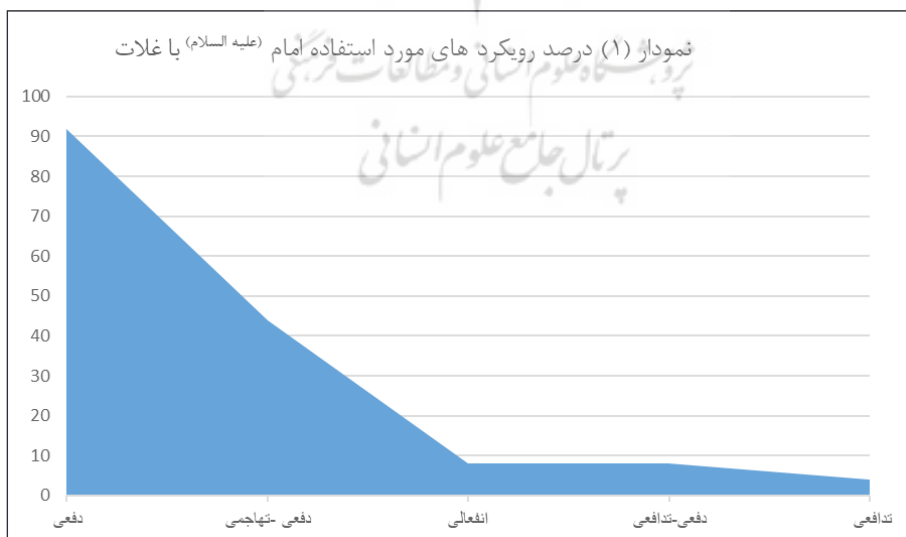
ابتدا شخصیت‌های غالی بر اساس روایات و کتابهای رجالی شناسایی شده است. سپس «کنش شخصیت» آن‌ها از نظر جایگاه و موقعیت فرد غالی در گفتمان قدرت - سیاست، مثل؛ رهبران قیام‌ها، عامه، علما و خویشاوندان، تبیین شده است. در گام سوم، نحوه مواجهه امام صادق (ع) با غالیان را استخراج و رویکرد شناسی رفتاری امام (ع) را بیان نموده ایم. در مرحله آخر شیوه عملی امام در مواجهه با غالیان را بر اساس استنباط از «فضای ساختاری» و «فضای معنایی» ترسیم نموده ایم.

جدول ۱. رویکرد شناسی ارتباطات امام صادق (ع) با شخصیت‌های متفاوت غلات

شخصیت	کنش شخصیت	رویکرد شناسی رفتاری	شیوه عملی امام باقر (ع)
مغیره بن سعید	سران فرقه، کذاب	رویکرد دفعی	تکذیب، طرد، افشاکاری
ابوالخطاب	ملعون	رویکرد دفعی - تهاجمی - انفعالی	ابراز تنفر شدید، تکذیب، اظهار خطاهای منحرف

حمزه بن عمار بربری	سران فرقه	رویکرد دفعی - تهاجمی	تحقیر و بی‌اعتنائی، طرد
بنان	گمراه مدعی	رویکرد دفعی - تهاجمی	نکوهش، لعن و نفرین
بزیع	گمراه مدعی	رویکرد دفعی - تهاجمی	اتمام حجت، طرد، عدم تقیه
سری	گمراه مدعی	رویکرد دفعی - تدافعی	لعن و نفرین، اتمام حجت
صائد نهدی	ملعون	رویکرد دفعی	تکذیب، طرد
ابومنصور عجلی	موقعیت طلب کافر	رویکرد دفعی - تهاجمی	ابراز تنفر و لعن
بیان بن سمعان	رهبر فتنه	رویکرد دفعی - تهاجمی	لعن و نفرین، طرد
بشار شعیری	رهبر فتنه	رویکرد دفعی - تهاجمی	تکذیب، طرد، مخالفت مستقیم با عقاید منحرف
ابوهارون مکفوف	گمراه کذاب	رویکرد دفعی - تهاجمی	حجت آوردن برای اکاذیب فتنه‌گر

درصد هر کدام از رویکردهای امام علیه السلام در مواجهه با این فرقه، بر اساس گفتمان‌هایی که بررسی شده، به شرح ذیل است.

تحلیل نمودارهای گذشته نشان می‌دهد؛ شیوه عملی - رفتاری امام با سران غالی، رهبران فتنه و... بسته به فضای گفتمان، اندیشه‌های فرد غالی، موقعیت او در گفتمان قدرت - سیاست، غالباً با شیوه‌های: لعن و نفرین، افشاگری، تکذیب و طرد، اظهار برائت، ترک صله رحم، اتمام حجت و مواردی دیگر همراه است. تحلیل گفتمان روایی امام صادق (ع)، بر اساس دو جدول فوق، نشان می‌دهد که؛ رویکرد دفعی امام با ۹۲ درصد، بالاترین درصد و بسامد را دارا می‌باشد. و رویکرد تدافعی با حدود ۵ درصد کمترین بسامد را دارا می‌باشد. رویکرد دفعی امام در بیشتر مواقع به شکل رویکردی دوگانه بروز می‌کند.

۵- تحلیل متن گفتمان امام (ع) (فضای معنایی، ساختاری، ارتباطی)

در تحلیل گفتمان‌های ارتباط شناختی امام (ع)، با بررسی شخصیت‌های غالی، به چگونگی تشخیص و توضیح رویکرد شناسی - شناختی ایشان، پی می‌بریم (ر. ک: خاکپور، ۱۳۹۶: ۹۱؛ خاکپور و همکاران، ۱۳۹۷: ۸۸ و همو: ۱۳۹۹: ص ۲۶۹؛ همو: ۱۴۰۰: ب، ص: ۱۲۵). این بررسی شامل: "فضای ساختاری"، "فضای معنایی" و "فضای ارتباطی"، می‌شود. فضای ساختاری مبتنی بر الفاظی است که امام صادق (ع) در مواجهه با غالیان از آن‌ها استفاده نموده‌اند. امام گاهی غالیان را مصداق آیاتی چون «هَلْ أَتَيْتُكُمْ عَلَىٰ مَنْ تَنَزَّلُ الشَّيَاطِينُ» می‌داند و در موارد بسیاری به لعن آن‌ها می‌پردازد. به عنوان نمونه: امام صادق (ع) «پس از لعن ابوالخطاب، او را کافر، فاسق و مشرکی معرفی کردند که در عذاب با فرعون همنشین است» (طوسی، ۱۳۴۸، ص ۲۹۶) و در جای دیگر، او را «کافر و دروغگو خواندند» (قاضی نعمان، ۱۳۸۳: ج ۱، ص ۵۰). این تصریحات در «فضای ساختاری» و توجه به معانی آن‌ها در «فضای معنایی»، نشان دهنده رویکرد امام صادق (ع) است که به شرح آن می‌پردازیم.

فضای ساختاری	فضای معنایی	فضای ارتباطی
امام در تفسیر آیه «هَلْ أَتَيْتُكُمْ عَلَىٰ مَنْ تَنَزَّلُ الشَّيَاطِينُ» (شعراء، ۲۲۲-۲۲۱) می‌فرماید آنان ۷ نفرند که شیطان بر ایشان نازل می‌شود. ^۱	امام علیه السلام ضمن تبیین باور غالیان -افرادی که مصداق این آیه هستند را نیز معرفی کردند.	رویکرد دفعی: اتمام حجت، تکذیب، توصیه غیرمستقیم به ترک ارتباط با آنان
لعنت خدا و ملائکه الهی و همه مردم بر ابوالخطاب. ^۲	این گفتمان گویای فسق و دروغ‌گویی ابوالخطاب است	رویکرد دفعی- تهاجمی: ابراز تنفر شدید، تکذیب، اظهار خطاهای منحرف
بشار! شیطان فرزند شیطان است که برای انحراف اصحاب من از آبی (دریا) بیرون آمده است. ^۳	هدف امام نشان دادن شخصیت شیطانی بشار برای بصیرت افزایی یاران خود بوده است.	رویکرد دفعی: تکذیب و طرد، مخالفت مستقیم با عقاید منحرف، فاصله‌گیری از وی
همانا وی (مغیره) که خدایش لعنت کند. ^۴	امام به افشای شخصیت وی به جعل حدیث در کتب شیعه پرداخته است.	رویکرد دفعی: تکذیب و طرد، ابراز تنفر
مغیره بر پدرم دروغ بست... خداوند به آن‌ها حرارت آهن را بچشاند. ^۵	موقعیت‌شناسی امام علیه السلام از این گفتمان نکوهش و مخالفت مستقیم با جاعلان حدیث بوده است.	رویکرد دفعی: دوری از ارتباط با مدعی دروغ‌گو
... بزیع گمان می‌کند که پیامبر است حضرت می‌فرماید: اگر من این مطلب را از وی می‌شنیدم او را می‌کشتم ^۶	در این گفتمان امام با عدم تقیه به منازعات صریح و فیزیکی پرداخته‌اند.	رویکرد دفعی- تهاجمی: اتمام حجت، عدم تقیه در مقابله با حیل‌های دشمن
لعنت خدا بر کسی که چیزی در حق ما بگوید که ما خود نگفته‌ایم ^۷	امام علاوه بر برخوردهای صریح، به زدودن انحرافات و شبهات پرداخته‌اند.	رویکرد دفعی- تهاجمی: لعن و نفرین، افشاگری اکاذیب وی، شبهه زدایی
از نزد من بیرون برو که خداوند تو را لعنت کند. ^۸	در این گفتمان امام علیه السلام صریحاً به ابراز برائت و لعن وی پرداخته است.	رویکرد دفعی- تهاجمی: قطع ارتباط با مدعی دروغ‌گو، ابراز خشم و نفرت

۱. کمره ای، ۵۱: ۱۳۵۱؛ صدوق، ۴۰۲: ۱۴۰۳ ۲. کمره ای، ۵۱: ۱۳۵۱؛ صدوق، ۴۰: ۱۴۰۳

۳. کمره ای، ۵۱: ۱۳۵۱؛ صدوق ۴. ق، ۴۰: ۱۴۰۳، ۲۲۴؛ طوسی، ۴۰۲: ۱۳۰۵؛ مجلسی، ۲۸۸: ۱۴۰۳

۵. مجلسی، ۲۹۰/۲۵: ۱۴۰۳ ۶. کمره ای، ۱۲۳: ۱۳۵۱

۷. کشی، ۱۳۴۸: ۴۰۳-۳۰۲؛ محدث زاده، ۶۳/۱: ۱۳۷۱ ۸. کلینی، ۳۰۷/۱: ۱۴۰۷

خداوند ابوالخطاب را لعنت کند که باعث ترس من در حال قیام و قعود و خواب شد خدا یا آتش آهن را به او بچشان. ^۹	در این گفتمان امام (ع) به افشای بدعاقبتی وی پرداخته است.	رویکرد دفعی - تهاجمی: طرد و لعن، درخواست عذاب الهی، اظهار تنفر و دوری از فتنه‌گر
امام ابوالخطاب را لعن و از او اظهار بیزاری می‌کرد. ^{۱۰}	امام (ع) این گفتمان را با هدف اظهار تنفر و طرد و لعن الهی و ثبت مجوز لعن اجتماعی وی انجام می‌دهد.	رویکرد دفعی: طرد و لعن اجتماعی فتنه‌گر
امام (ع) ابوالخطاب را سفله خواندند و از ارتباط با وی نهی کردند. ^{۱۱}	امام (ع) هرگونه ارتباط با آنان را بر حذر داشته	رویکرد دفعی: ترک صله رحم با منحرف
از هم نشینی با کسانی که با ایشان هم‌رأی هستند نهی نمودند. ^{۱۲}	در این گفتمان امام به مردم هشدار می‌دهند که با غالیان قطع ارتباط کنند.	رویکرد دفعی: عدم ارتباط با وی
به حضرت خبر دادند که ابوالخطاب به نقل از شما می‌گوید: وقتی حق را شناختی هر کاری می‌توانی انجام دهی! حضرت انکار نموده و ابوالخطاب را لعنت کردند. ^{۱۳}	امام (ع) با آگاهی دادن به ناآگاهان، به نفی و انکار عقاید غلات پرداخته‌اند.	رویکرد دفعی - تهاجمی: بصیرت افزایی و عدم تقیه در برخورد با فتنه‌گر
خداوند ابوالخطاب... لعنت کند. ^{۱۴}	تأکید امام (ع) بر دروغ‌گو و کافر بودن ابوالخطاب نشان‌دهنده شدت انحراف او و شدت ضدیت امام با وی بود	رویکرد دفعی - تهاجمی: طرد و لعن، تکذیب
از او (بشار شعیری) بپرهیزید و شاهد به غائب برساند که من بنده خدا پسر بنده خدا هستم... ^{۱۵}	امام (ع) در جهت مبارزه با غلات عقاید آنان را انکار می‌کرد و با محکوم نمودن آن، یک حرکت فکری مناسب را در راستای تصحیح احادیث و عقاید شیعه به راه می‌انداختند.	رویکرد دفعی - تهاجمی: توصیه مستقیم به ترک ارتباط با او

۹. علوی، ۱۳۸۹: ۸۹؛ طوسی، ۱۳۴۸: ۲۹۰؛ تستری، ۱۴۲۲: ۶۰۰/۹؛ کشی، ۱۴۰۹: ۳۰۵/۴

۱۰. سامی عزیزی، ۱۴۲۴: ۱۶۶؛ اشعری قمی، ۱۳۶۰: ۵۵

۱۱. طوسی، ۱۳۴۸: ۲۹۵

۱۲. طبرسی، ۱۳۸۶: ۴۷۰/۲

۱۳. صدوق، ۱۳۷۹: ۳۸۸؛ قاضی نعمان، ۱۳۸۳: ۵۰/۱

۱۴. طوسی، ۱۳۴۸: ۲۹۵

۱۵. طوسی ۱۳۴۸: ۷۰۳/۲-۷۴۶؛ مجلسی، ۱۴۰۳: ۳۰۷/۲۵

ای فاسق، ای کافر، ای مشرک من از تو بیزار هستم. ^{۱۶}	امام علی (ع) تأکید شدید بر مناقضت غلو با اسلام، پیوسته این را فریاد می کردند که غلو کفر و فسق است.	رویکرد دفعی - تهاجمی: ضعف ایمان، ترک صله رحم
ابوهارون مکفوف برمن دروغ بست خداوند او را لعنت کند... ^{۱۷}	هدف از این گفتمان نفرین آشکار و اظهار برائت از غالیان است.	رویکرد دفعی - تهاجمی: طرد و تکذیب، لعن
ابوالخطاب فردی احمق بود به او حدیث می گفتم ولی نمی توانست حفظ کند و از طرف خودش اضافه می کرد. ^{۱۸}	هدف از این گفتمان دروغ گو خواندن و رسواسازی ابوالخطاب و بی اثر کردن تبلیغات غالیانه وی است.	رویکرد انفعالی: بصیرت افزایی مردم
ابومنصور فرستاده ابلیس است خداوند او را لعنت کند... سه مرتبه لعن فرمودند. ^{۱۹}	امام علی (ع) با تکفیر، عقاید آنان را باطل دانسته و خط فکری شیعیان را از آن ها جدا می کنند.	رویکرد دفعی - تهاجمی: ابراز تنفر و لعن
در خبر کشته شدن بزیع امام فرمود الحمد لله برای اینان عاقبتی بهتر از قتل وجود ندارد زیرا هیچ گاه توبه نمی کنند. ^{۲۰}	امام علی (ع) به تبیین جایگاه دوزخی فتنه گر پرداخته که سبب بصیرت افزایی عموم می شود.	رویکرد تدافعی: بصیرت افزایی، افشاگری
امام ابوالخطاب را لعن و از او بیزاری جستند. ^{۲۱}	امام علی (ع) در این گفتمان به اظهار جبهه گیری و مقابله مستقیم پرداخته است	رویکرد دفعی - تهاجمی: اظهار تنفر شدید از وی
مغیره داخل بهشت نمی شود. ^{۲۲}	امام علی (ع) به افشای حقیقت وجودی رهبران فتنه پرداخته است.	رویکرد دفعی: طرد، اتمام حجت
خداوند سری را لعنت کند شیطان به زیباترین شکل آدمی از شاخ تا خنش خود را برای آنان نشان داده. ^{۲۳}	امام علی (ع) با بیان این گفتمان به معرفی چهره واقعی غلات و پرهیز از ارتباط با آنان پرداخته است.	رویکرد دفعی - تدافعی: لعن و نفرین، اتمام حجت، فتنه گر شیطان صفت
امام علی (ع) ادعای دروغ وی را که، حضرت دستش را بر روی سینه او گذاشته و فرمودند نگه دار و فراموش نکن، رد کردند. ^{۲۴}	امام علی (ع) با بیان این گفتمان ادعای غالیانه او مبنی برداشتن علم غیب را انکار کردند.	رویکرد دفعی: تکذیب و طرد، افشاگری در شناساندن اکاذیب فتنه گر

۱۶. طوسی، ۱۳۴۸: ۲/ ۷۰۱؛ طوسی، ۱۳۴۸: ۲/ ۴۸۷-۴۸۸؛ مجلسی، ۱۴۰۳: ۲۵/ ۲۹۱

۱۷. طوسی، ۱۳۴۸: ۲/ ۵۸۴؛ مجلسی، ۱۴۰۳: ۲۵/ ۲۸۲؛ کشی، ۱۴۰۹: ۳۰۴

۱۸. طوسی، ۱۳۴۸: ۲/ ۵۹۴؛ مشکور، ۱۳۷۱: ۴۷؛ شهرستانی، ۱۳۶۴: ۱/ ۲۱۰

۱۹. مجلسی، ۱۴۰۳: ۲۵/ ۲۹۵-۲۹۶؛ طوسی، ۱۳۴۸: ۲/ ۵۹۲

۲۰. کشی، ۱۴۰۹: ۲۲۸

۲۱. طوسی، ۱۳۴۸: ۲۹۱-۲۹۲

۵-۱ مرحله عمیق تحلیل گفتمان امام صادق (ع)

در مرحله عمیق، «معناهای محتمل متن، با در نظر گرفتن موارد پیش رو استخراج می‌شوند. بینامتنیت‌های ممکن که در «ساخت معنایی» متن دخالت داشته یا می‌توانند بر مبنای نگاه تحلیل‌گر دخالت داشته باشند. این معناها با تکیه بر بینامتنیت‌های گوناگون استنباط می‌شوند، بخشی از آن متعلق به تولیدکننده متن، بخشی به خود متن و بخشی دیگر که شاید بزرگ‌تر از هر دو بخش قبلی باشند، متعلق به تحلیل‌گر است» (ر.ک: خاکپور، ۱۳۹۶: ۹۳؛ خاکپور و همکاران، ۱۳۹۷: ص ۸۹؛ و همو: ۱۳۹۹: ص ۲۷۰؛ و همو: ۱۴۰۰: ب، ص: ۱۲۷). نکته قابل تامل در این قسمت استخراج دال‌های گفتمانی است. در مرحله تحلیل فرا گفتمان، دال‌های اساسی گفتمان، نمایان می‌شوند.

جدول (۳) مرحله عمیق تحلیل گفتمان امام (ع)

دال‌های گفتمانی (مرحله سوم تحلیل)	دال‌های اساسی
توصیه مستقیم به ترک صله رحم با بشار شعیری و بیان ضعف ایمان وی	تزلزل در ایمان فتنه زده
افشاگری و رسواگری ابوالخطاب	آشکار کردن حقیقت به هر شیوه‌ای
افشای عقاید فتنه‌گر شیطان صفت	آگاه کردن مردم به تمام روش‌های شیطانی
بصیرت افزایی عموم درباره شخصیت بزيع	۱- شناساندن و بیان حقیقت فتنه‌گر ۲- حجت آوردن بر اکاذیب فتنه‌گر
تکذیب و لعن، اظهار براءت ابوهارون مکفوف	واقع‌نگری و افشاگری و بصیرت افزایی مردم

۵-۲ مرحله عمیق‌تر تحلیل گفتمان امام صادق (ع)

در تحلیل گفتمان مرحله عمیق‌تر از حساسیت و اهمیت بیشتری برخوردار است، تحلیل روابط کشف شده میان متن و زمینه با توجه به فرامتن، در این مرحله مورد توجه قرار می‌گیرد. (ر.ک: خاکپور، ۱۳۹۶: ۹۳؛ خاکپور و همکاران، ۱۳۹۷: ص ۸۹؛ و همو: ۱۳۹۹: ص ۲۷۰؛ و همو: ۱۴۰۰: ب، ص: ۱۲۷) خلاصه این مرحله در جدول زیر مشاهده می‌شود.

جدول (۴) مرحله عمیق‌تر تحلیل گفتمان امام صادق علیه السلام

دال‌های اساسی	دال‌های فراگفتمانی امام علیه السلام
انحراف برای منافع دنیوی	فتنه‌گر از دین خارج شده
آشکار کردن حقیقت فتنه‌گر و شناساندن عقاید وی	شبهه زدایی و تصحیح انحرافات
آگاه کردن مردم با روش‌های تکذیب	افشاگری از باطن اعمال سران فتنه
حجت آوردن برای رد اکاذیب فتنه‌گر	بصیرت‌افزایی تنها راه شناخت وی به مردم
بصیرت‌افزایی، تنها راه نجات فتنه‌زدگان	شناخت فتنه‌گران برای دوری از عقاید نادرست

۶- بحث و نتیجه‌گیری

شیوه عملی - رفتاری امام با سران غالی، رهبران فتنه و... بسته به فضای گفتمان، اندیشه‌های فرد غالی، موقعیت او در گفتمان قدرت - سیاست، غالباً با شیوه‌های: لعن و نفرین، افشاگری، تکذیب و طرد، اظهار برائت، ترک صله رحم، اتمام حجت و مواردی دیگر همراه است. تحلیل گفتمان روایی امام صادق علیه السلام، بر اساس جدول شماره ۱ نشان می‌دهد؛ رویکرد دفعی امام با ۹۲ درصد، بالاترین درصد و بسامد را دارا می‌باشد. و رویکرد تدافعی با حدود ۵ درصد کمترین بسامد را دارا می‌باشد. رویکرد دفعی امام در بیشتر مواقع به شکل رویکردی دوگانه بروز می‌کند. رویکرد‌های: تهاجمی، تدافعی و انفعالی، از جمله مواردی هستند که رویکرد دفعی را در گفتمان روایی امام همراهی می‌کنند. پایین بودن بسامد رویکرد یگانه انفعالی و تدافعی و نیز رویکرد دوگانه دفعی - تدافعی، نشان از قاطعیت امام در طرد و دفع این انحراف شوم است. رویکرد دفعی امام گاهی - حدود ۵۰ درصد - با رویکرد تهاجمی نیز همراه است. این رفتار نشان می‌دهد که؛ امام صادق علیه السلام به هیچ وجه با سران و اندیشمندان غالی مماشات نمی‌کردند. طرد و لعن صریح آن‌ها به خاطر خطر بزرگی است که اندیشه غالبانه برای تشیع دارد. آن‌ها ضرباتی بر پیکره شیعه وارد نمودند که اصلاً بخشودنی نیست.

تحلیل "فضای ارتباطی" امام با غالیان ما را به مولفه‌های ذیل رهنمون می‌کند: نهی از غلو و فرقه فرقه شدن و تأکید بر محبت متعادل نسبت به اهل بیت علیهم السلام، برائت از غالیان

و ترک غلو، رد علم به برخی امور مخصوص به خدا از خود، بی بهره بودن غالی از اسلام، خارج شدن فرد از ایمان با گوش دادن به سخنان غالی، و... دال‌های مرکزی در این قسمت که بسامد بیشتری دارند، را می‌توان موارد ذیل دانست: طرد و لعن، تکذیب و طرد، لعن و نفرین، اظهار تنفر شدید از سران غالی، افشاگری در شناساندن اکاذیب فتنه‌گر، درخواست عذاب الهی.

در مرحله عمیق تحلیل گفتمان امام پنج دال اساسی زیر قرار دارند. ۱- ایجاد تزلزل در ایمان فتنه زده ۲- شناساندن و بیان حقیقت فتنه‌گر ۳- واقع‌نگری و افشاگری و بصیرت افزایی مردم ۴- آگاه کردن مردم به تمام روش‌های شیطانی ۵- آشکار کردن حقیقت به هر شیوه‌ای. در مرحله فراگفتمانی امام نیز پنج دال اساسی مشاهده می‌شود. ۱- فتنه‌گر از دین خارج شده است ۲- شبهه زدایی و تصحیح انحرافات ۳- افشاگری از باطن اعمال سران فتنه ۴- بصیرت افزایی ۵- شناخت فتنه‌گران. این مرحله چونان چراغ راهی است که رفتار ما را در مواجهه با جریان‌های مشابه مشخص می‌کند و می‌توان از آن‌ها الگوگیری کرد.

فهرست منابع:

- قرآن کریم
- احمدی کچایی، مجید، ۱۳۹۲، بررسی چگونگی تقابل ائمه با جریان‌های غالبانه از آغاز تا دوره امام صادق (ع)، مجله، تاریخ فرهنگ و تمدن اسلامی سال چهارم، شماره ۱۰، صص: ۹۵-۱۱۴.
- احمدی کچایی، مجید، ۱۳۹۲، گونه شناسی فرقه‌های الوهیت انگار در دوره امام صادق (ع) و چگونگی رویارویی امام با ایشان، مجله تاریخ اسلام، سال ۱۵ شماره ۵۹، صص: ۳۳-۶۰.
- امامی، منصور، ۱۳۹۵، گونه شناسی برخورد صادقین (ع) با فرقه‌های مختلف، تهران: دانشگاه معارف اسلامی.
- بشیر، حسن، ۱۳۹۱، «رسانه‌های بیگانه: قرائتی با تحلیل گفتمان» از مجموعه: تحلیل گفتمان رسانه‌های جهان (کتاب دوم)، تهران: سیمای شرق.
- بشیر، حسن، ۱۳۹۲، رویکردهای اجتماعی در گفتمان روایی امام صادق (ع)، دانشگاه امام صادق (ع): پژوهشگاه فرهنگ، هنر و ارتباطات.
- بشیر، حسن، ۱۳۹۵، کاربرد تحلیل گفتمان در فهم منابع دینی، تهران: دفتر نشر فرهنگ اسلامی
- حاجی زاده، ید الله، ۱۳۹۵، غالیان دوره امام جواد (ع) و نوع برخورد آن حضرت با آن‌ها، مجله تاریخ اسلام،

- سال ۱۷ شماره ۱ صص: ۲۳۸-۲۱۳.
- خاکپور، حسین: قربانی، افسانه؛ رضوی دوست، غلامرضا، (۱۳۹۹) تحلیل رویکرد ارتباطات امام صادق علیه السلام با فرقه زیدیه (با بهره‌گیری از روش تحلیل گفتمان روایی پدام (PDAM)، مجله دین و ارتباطات سال بیست و هفتم، شماره ۱ (پیاپی ۵۷)
- ساغری، سجاد؛ خوشحال، محدثه، ۱۳۹۷، عقاید غلات در عصر صادقین علیهم السلام و موضع این دو امام در مقابل آن‌ها، مجله مطالعات علوم سیاسی، حقوق و فقه، سال ۴ شماره ۲/۱، صص: ۲۱۷-۲۰۷.
- شوتس ایشل، رینر، ۱۳۹۱، مبانی جامعه‌شناسی ارتباطات، تهران: نشر نی.
- شهرستانی، محمد بن عبدالکریم، الملل و النحل، تخریج: محمد فتح الله بدران، قاهره: مکتب المجلوب.
- صدوق، ابن بابویه، ۱۴۰۴، من لایحضره الفقیه، تحقیق: علی اکبر غفاری، قم: جامعه مدرسین.
- صدوق، محمد بن علی، ۱۴۰۴، عیون، تحقیق: حسین اعلمی، بیروت: موسسه الاعلمی للمطبوعات
- فوکو، میشل، ۱۳۹۱، سوژه و قدرت، تهران: نی.
- قاضی نعمان، نعمان بن محمد، شرح الاخبار فی فضائل الائمه الابرار، تحقیق: سید محمد حسینی جلالی، قم: جامعه مدرسین
- کلینی، محمد بن یعقوب، ۱۴۰۷، اصول کافی، ترجمه علی اکبر غفاری، تهران: دارالکتب اسلامیه.
- الکتبی، محمد بن شاکر، ۲۰۰۰، فوات الوفيات و ذیل علیها، بیروت: دارالکتب العلمیه.
- کشی، محمد بن عمر، ۱۴۰۴، الرجال، تحقیق: میرداماد، محمدباقر مجلسی، مهدی رجائی، قم: موسسه آل بیت.
- لیتل جان، استیفن، ۱۳۸۴، نظریه‌های ارتباطات، ترجمه: سید مرتضی نور بخش، تهران: نشر جنگل.
- موسوی مرقم، عبدالرزاق، بی تا، زید الشهید، ترجمه: عزیزالله عطاردی، تهران: انتشارات جهان.
- مجلسی، محمدباقر، ۱۳۶۹، مراه العقول، تهران: نور وحی.
- مهدوی، هادی، ۱۳۹۵، روانشناسی ارتباط در جمع‌آوری اطلاعات انسانی، تهران: اطلاعات و امنیت ملی.
- محسنیان زاد، مهدی، ۱۳۷۴، ارتباط شناسی، تهران: سروش.
- مجیدی، حسن، ۱۳۹۶، تحلیل گفتمان احتجاجات و مناظره‌های امام صادق علیه السلام، مجله مطالعات معرفتی در دانشگاه اسلامی، دوره ۲۱، شماره ۷۱، صص: ۱۹۶-۱۷۹.
- مفید، ابو عبدالله محمد بن محمد، الارشاد فی معرفه حجج الله علی العباد، تحقیق: موسسه آل بیت، قم: دارالمفید.
- نجاشی، ۱۴۱۶، رجال نجاشی، قم: موسسه نشر الاسلامی.
- یعقوبی، احمد بن ابی یعقوب، ۱۳۵۸، تاریخ یعقوبی، بیروت: دارصادر.
- هیبلز، سارا؛ ریچارد. ال. ویور، ۱۳۹۲، ارتباط موثر، ترجمه: عفت یحیایی، عباس بهزادی مقدم، رقیه ارجی، فاطمه کاظم زاده، مشهد: انتشارات فرا انگیزش